

Inhoud

Voorwoord	7
1 Prehistorie en sjamanisme	9
2 De geboorte van de godinnen... en de goden	17
3 Hebben de joden het monotheïsme uitgevonden?	26
4 Jezus: God is liefde	49
5 De persoonlijke beleving van het goddelijke	67
6 Het onpersoonlijke Absolute van de oosterse filosofieën	86
7 De God van Mohammed	108
8 Geloof en rede: de filosofen, de wetenschap en God	126
9 Atheïsme	145
10 Geweld, vrouwenhaat, onderdrukte seksualiteit: is God een fanaticus?	167
11 Wanneer God tot het hart spreekt	186
12 Heeft God nog toekomst?	197
Epiloog	211

Voorwoord

Al bijna dertig jaar houd ik me bezig met de godsvraag. Dat doe ik als filosoof, socioloog en godsdiensthistoricus, dat wil zeggen op een afstandelijke, terughoudende manier. In principe zonder enige vooringenomenheid ten aanzien van het geloof bestudeer ik religiositeit in al haar gedaanten en met name de verschillende voorstellingen die mensen zich maken van een hogere macht waaraan ze meestal de naam 'God' geven. Het was mijn wens om die zeer uiteenlopende onderzoeken samen te vatten in een werk dat toegankelijk is voor een breder publiek. Na een eerste publicatie van dit boek in Frankrijk, in de vorm van een interview met journaliste Marie Drucker, heb ik het met het oog op een internationale uitgave bewerkt en daarbij de vragen weggelaten. Toch is de levendige toon van een gesprek grotendeels bewaard gebleven. Hoewel ik met dit boek niet beoog aan te tonen of God al dan niet bestaat, maak ik in een lange epiloog mijn persoonlijke mening kenbaar over dit vraagstuk, dat mij, net als ieder ander, zo direct aangaat.

Prehistorie en sjamanisme

God heeft pas tamelijk laat in de geschiedenis van de mensheid zijn opwachting gemaakt. Hoewel er al miljoenen jaren mensachtigen zijn, blijkt uit archeologisch onderzoek dat pas tienduizend jaar geleden de eerste godenbeelden verschenen. Daarbij ging het overigens eerder om godinnen dan om goden! De idee van één God, tegenwoordig wijd verbreid dankzij monotheïstische godsdiensten als het jodendom, het christendom en de islam, ontstond in de veertiende eeuw voor onze jaartelling in Egypte, tijdens de heerschappij van farao Amenhotep IV, die zijn naam veranderde in Achnaton, naar de exclusief vereerde zonnegod Aton. Maar het polytheïsme – het geloof in meerdere goden – kreeg na zijn dood opnieuw de overhand, en we kunnen slechts met zekerheid zeggen dat halverwege het eerste millennium voor Christus het monotheïsme een feit was in Israël, waar Jahwe werd vereerd, en in Perzië, waar een eredienst was gewijd aan Ahoera Mazda.

De eerste sporen van religiositeit

Er zijn geen archeologische vondsten gedaan die ons nauwkeurige informatie geven over religie in de prehistorie, althans niet voor de neolithische revolutie, ongeveer twaalfduizend jaar geleden. Dat was de periode waarin onze voorouders zich begonnen te vestigen op vaste plaatsen, waar ze nederzettingen en later steden bouwden. Toch zijn er enkele aanwijzingen waarmee we ons een beeld kunnen vormen van de religiositeit van de prehistorische mens.

In de eerste plaats bestonden er dodenriten, die bij geen enkel ander dier voorkomen. De oudste graven zijn gevonden bij Qafzeh, in het huidige Israël. Circa honderdduizend jaar geleden hebben oermensen daar hun doden met zorg omringd: ze legden ze neer in de foetushouding en bedekten ze met rode kleurstof. Bij een naburige vindplaats zijn mannen en vrouwen begraven met in hun handen de geweien van hertachtigen of de kaken van wilde zwijnen; ook is daar, op of rond de beenderen, oker aangetroffen. Deze graven getuigen van het vermogen om symbolisch te denken, een eigenschap die kenmerkend is voor de mens. Die kleuren of voorwerpen vormen de symbolen van een geloof. Maar wat hield dat in? Onze voorouders geloofden waarschijnlijk in de mogelijkheid van een leven na de dood, zoals bevestigd wordt door de foetuspositie van de overledenen of door de aanwezigheid van wapens waarmee in een hiernamaals kon worden gejaagd. Maar dit valt niet met zekerheid te zeggen. Ik denk dat deze eerste dodenriten ook een eerste uiting waren van religiositeit, van een vermoedelijk geloof in een onzichtbare wereld.

De prehistorische Venusbeeldjes

Naast de beroemde Venus van Lespugue zijn er in Europa tal van soortgelijke beeldjes gevonden, met sterk geaccentueerde vrouwelijke en vooral moederlijke kenmerken. De oudste dateren van ongeveer twintigduizend jaar geleden. Sommigen beschouwen ze als de eerste godinnen van de mensheid en zelfs als het bewijs dat er een universele cultus bestond rond een grote moedergodin. Mij lijkt dat weinig waarschijnlijk, want we kennen geen enkel ander symbool dat daarmee in verband wordt gebracht. Het is zeker mogelijk om er archetypen van vrouwelijkheid in te zien en eventueel een aanwijzing dat de vrouw als draagster en schenkster van het leven werd vereerd. Maar er is niets waaruit blijkt dat ze bovennatuurlijke wezens verbeelden. Er zijn deskundigen op het gebied van

de prehistorische kunst, onder wie professor LeRoy McDermott, die zelfs menen dat deze Venusbeeldjes zelfportretten van zwangere vrouwen zijn, wat zowel de afwijkende lichaamsvorm als de afwezigheid van gelaatstrekken zou verklaren.

Rotsschilderingen en sjamanisme

Getuigen rotsschilderingen van een religieus geloof? Daarover zijn de meningen van kenners zeer verdeeld. Zoals bekend gaat het doorgaans om voorstellingen van dieren. Volgens sommigen is hier sprake van een louter artistieke uiting: de eerste vorm van l'art pour l'art. Op die stelling valt echter het nodige af te dingen. Het grootste bezwaar geldt de plaats waar de meeste van deze schilderingen zijn aangebracht: donkere, bijzonder moeilijk toegankelijke grotten. Het ligt niet zo voor de hand dat prehistorische kunstenaars zich daar hebben verscholen om hun werken te creëren. Daarom neigt een meerderheid van de deskundigen naar een andere hypothese, die van de magische kunst: door jachttaferele te schilderen, ving de mens de beeltenis van het dier voordat hij de dieren zelf ving. Sommige wetenschappers, zoals Jean Clottes en David Lewis-Williams, gaan nog verder: volgens hun sjamanistische hypothese stellen de schilderingen niet de dieren zelf voor, maar de geest van de dieren, die door prehistorische sjamanen werd aangeropen en waarmee ze in trance communiceerden. Dat zou zonder meer de keuze van slecht toegankelijke grotten verklaren, waar de sjamanen zich konden afzonderen en gemakkelijk in trance raakten. Deze hypothese wordt bovendien gestaafd door twee belangrijke feiten. In de eerste plaats zijn grotschilderingen vooral aangetroffen op afgelegen plekken, ver van bewoonde grotten, wat betekent dat ze specifiek bestemd waren voor deze rituele activiteiten. Verder hebben etnologen bij de laatste nog bestaande groepen jager-verzamelaars vastgesteld dat sjamanen botten, hout of rotsen beschilderen om te communiceren met onzichtbare geesten, in het bijzonder met die van de dieren waarop ze willen jagen.

Het lijkt misschien vreemd dat we meer aan de weet kunnen komen over de prehistorische mens door in onze tijd bepaalde volkeren te bestuderen. Dat is ook vreemd, maar zeker niet absurd als we bedenken dat sommige stammen nog net zo leven als onze verre voorouders. Ze zijn bezig te verdwijnen, maar in de twintigste eeuw hebben tal van etnologen hun doen en laten kunnen optekenen, vooral in Zuid-Amerika, Australië, Siberië en bepaalde gebieden in Azië. Deze kleine nomadische of halfnomadische stammen bedrijven geen akkerbouw of veeteelt, maar leven van de jacht en het verzamelen van voedsel. Hun religie is waarschijnlijk vergelijkbaar met die uit de prehistorie, want ze leven op dezelfde manier als de prehistorische mens: in de natuur, waar ze zich voornamelijk bezighouden met de strijd om het bestaan. Het is boeiend om te zien hoe religieuze overtuigingen en praktijken in de lange loop van de geschiedenis zijn meeveranderd met de leefwijzen van de mens. Net als de volkeren die nu nog in harmonie leven met een onge-repte omgeving voelde de prehistorische mens zich volkomen één met de natuur. De religiositeit van deze volkeren toont ons wat religie in de prehistorie moet hebben ingehouden: het was een natuurgeloof, met als uitgangspunt de gedachte dat de wereld bestaat uit een zichtbaar en een onzichtbaar domein.

Een door geesten bevolkte wereld

Al wat zichtbaar is heeft een onzichtbare tegenhanger waarmee sommige mensen kunnen communiceren. Toen eind zeventiende eeuw de Toengoezische volkeren van Siberië werden ontdekt, gaf men de man die door de stamleden werd uitverkoren om namens hen bij de geesten te bemiddelen de naam 'sjamaan' (*šaman* betekent in het Toengoezisch 'dansen' of 'springen'). En het natuurgeloof dat vermoedelijk werd aangehangen door de prehistorische mens uit de oude steentijd is vervolgens 'sjamanistisch' genoemd. Deze natuurreligie berust op het geloof in een onzichtbare wereld

die de zichtbare omgeeft, en in de mogelijkheid om met de onwaarneembare machten te communiceren. Ook bestaat bij de aanhangers ervan de overtuiging dat een onzichtbaar deel van de mens na de dood reïncarneert: de ziel. Kenmerkend is verder de uitwisseling met de geesten, bedoeld om de groep te helpen overleven, de zieken te genezen en de jacht te bevorderen. Voor elke jachtpartij gaat de sjamaan over tot een ritueel, meestal in de vorm van een dans, waarbij hij geleidelijk in een andere staat van bewustzijn raakt – de trance – en de geesten van de dieren kan oproepen. Tijdens deze trance springt hij rond op het ritme van trommels – wat, zoals gezegd, de herkomst van de naam ‘sjamaan’ verklaart. Hij stelt de dieren een ruil voor: ‘We moeten jullie doden om te kunnen eten, maar zodra wij sterven, zullen wij op onze beurt de natuur ons levenssap schenken.’ Sjamanen zijn bovendien genezers voor wie ziekte het symptoom is van een ziel die van haar plek is geraakt of die door een andere entiteit in bezit is genomen.

Het heilige

Kan het sjamanisme worden beschouwd als de eerste uiting van spiritualiteit? Ik zou spiritualiteit eerder in verband brengen met een persoonlijk streven. Er was in die tijd geen sprake van een individuele spirituele zoektocht, althans niet in het kader van een persoonlijke intellectuele ontwikkeling. Spiritualiteit als een poging het raadsel van het bestaan te doorgronden – wat is de zin van mijn leven? – was de mens toen zo goed als zeker vreemd. Religie werd nog collectief beleefd. Eenieder geloofde in dezelfde dingen, was voor dezelfde dingen bang en gebruikte dezelfde middelen om zijn angsten uit te drijven. Het begrip ‘heilig’ lijkt me meer van toepassing: ik zou willen stellen dat ze het heilige beleefden. Het heilige is universeler en primitiever dan het spirituele streven. De Duitse theoloog en filosoof Rudolf Otto (1869-1937) omschreef het heilige als een soort ontzag en verwondering ten aanzien van de

wereld. De mens voelt enerzijds een enorme angst, omdat de onmetelijke wereld om hem heen zijn verstand volkomen te boven gaat, en anderzijds wordt hij tegelijkertijd overweldigd door de schoonheid van diezelfde wereld. Dat is iets wat we vandaag de dag nog precies zo kunnen ervaren. We zijn doodsbang voor de extreme kanten van de natuur, zoals orkanen, aardbevingen en tsunami's. Maar bij de aanblik van een oceaan, een woestijn of een mooi landschap kunnen we ons diep geraakt voelen. Wanneer we de onmetelijkheid van de kosmos ervaren en erdoor worden ontroerd, beleven we het heilige.

Religie: de primitieve beleving van het heilige rationaliseren en in regels vatten

Volgens bovengenoemde omschrijving is het heilige een gewaarwording, een spontane ervaring, tegelijkertijd individueel en collectief, van onze aanwezigheid op aarde. Religie is een maatschappelijke uitwerking daarvan die pas in tweede instantie volgt. Je zou kunnen stellen dat religie het heilige in rituelen en regels vat. Religies zijn bedoeld om het heilige te temmen, het begrijpelijk te maken, het te ordenen. Daarmee scheppen ze sociale verbanden, verbinden ze mensen met elkaar. Over de herkomst van het oorspronkelijk Latijnse woord *religio* bestaan overigens twee opvattingen. Volgens Cicero is het afgeleid van het werkwoord *relegere*, dat 'herlezen' betekent en waarmee mogelijk wordt verwezen naar de rationele, ordenende kant van religies, ofwel de manier waarop ze traditionele kennis overbrengen. Maar Lactantius meende dat *religio* afstamt van *religare*, 'verbinden'. De afzonderlijke mensen zijn in een verticale lijn verbonden met een transcendente macht die hun te boven gaat, een onzichtbare bron van het 'heilige'. Deze gedeelde ervaring en geloofsovertuiging verbinden hen vervolgens in een horizontale lijn met elkaar, waardoor een sociaal verband in de gemeenschap ontstaat. Het sterkste sociale verband van een samenleving komt zelfs voort uit religie.

In een scherpe analyse van de politieke functie van religie heeft schrijver en 'medioloog' Régis Debray aangetoond dat elke samenleving de behoefte heeft individuen te scharen rond een onzichtbare macht die hen overstijgt. In Europa is dit steeds minder het geval, maar deze situatie is uitzonderlijk. Ongeacht hun religieuze achtergrond gelooft 93 procent van de Amerikanen in God, en de sociale cohesie is inderdaad zeer sterk in de Verenigde Staten. God is er alomtegenwoordig, ook in de rituelen van het burgerleven. Op andere continenten is religie al evenzeer aanwezig en verantwoordelijk voor de maatschappelijke verbanden: in christelijke, islamitische en boeddhistische landen, maar ook in India en opmerkelijk genoeg zelfs in China, in de vorm van confuciaanse tradities en voorouderverering, waaraan zelfs het communisme nooit een eind heeft kunnen maken. Eigenlijk is religie alleen in Europa niet langer de basis van een collectieve verbondenheid. Dat verklaart waarom Europese samenlevingen voortdurend worstelen met de vraag hoe ze sociale verbanden kunnen creëren. Het is de eerste keer in de geschiedenis dat een beschaving dat buiten de religie om probeert te doen. Op de geloofscrisis in de achttiende en negentiende eeuw volgden de zogenaamde burgerreligies: collectieve, door iedereen gedeelde overtuigingen rond iets wat groter is dan wijzelf en ons te boven gaat, zoals het nationalisme. In de negentiende en twintigste eeuw kon men in Europa zijn leven geven voor het vaderland. Dat was het heiligdom! Tegenwoordig is niets meer heilig.

Maar om terug te komen op het ontstaan van religie: behalve bij enkele jager-verzamelaarstammen vindt men weinig sporen van het natuurgeloof van de prehistorische mens. In feite blijkt het heel vaak te zijn opgegaan in latere religies en is het nog altijd springlevend in Afrika, Azië, Oceanië en Zuid-Amerika, ook onder christenen, moslims en boeddhisten. Het Tibetaanse boeddhisme is er bijvoorbeeld sterk van doortrokken: het orakel dat regelmatig door de dalai lama wordt geraadpleegd houdt zich strikt aan de traditionele rituelen van de sjamanen om in trance te raken. Alleen in Europa en in de Verenigde Staten is het natuurgeloof door de ker-

stening vrijwel volkomen verdwenen, al zien we in het Westen de afgelopen twee decennia een sterk toenemende belangstelling voor het sjamanisme. Het gaat hierbij echter eerder om neosjamanisme, want de mensen die ervaring gaan opdoen bij traditionele sjamanen in Mongolië of in Peru zijn niet meer met de natuur verbonden. In plaats daarvan idealiseren ze de natuur en voorzien ze haar op fantasievolle wijze van een nieuwe magie. Het is een manier om zich af te zetten tegen het stedelijke bestaan en tegen een al te verstandelijk christelijk geloof – twee factoren waardoor de mens afgesneden is geraakt van de natuurlijke wereld.